

KATARZYNA HODOR*

OGRODY KLASZTORNE I ICH ROLA W KSZTAŁTOWANIU TKANKI URBANISTYCZNEJ MIASTA KRAKOWA

CLOISTER GARDENS AND THEIR ROLE IN SHAPING THE URBAN TISSUE OF CRACOW

Streszczenie

Od średniowiecza w miastach europejskich osiedlali się zakonnicy, zakładający siedziby złożone z zabudowań klasztorowych, świątyń oraz ogrodów. Do dnia dzisiejszego na terenie Polski funkcjonuje duża grupa klasztorów, wpisana w średniowieczną strukturę urbanistyczną. Towarzyszące im ogrody, otoczone zabudową kwartałów, często nieudostępniane, stanowią ważne dla dziedzictwa kulturowego enklawy zieleni. Główny temat artykułu stanowią zagadnienia dotyczące chronologii ich powstawania oraz sposobu ich kształtowania na przestrzeni wieków.

Słowa kluczowe: ogrody klasztorne, sztuka ogrodowa, dziedzictwo kulturowe

Abstract

Since the Middle Ages monks and nuns settled in European cities establishing premises consisting of monastic buildings, temples and gardens. Until today a large group of cloisters inscribed in the medieval urban structure has been functioning in Poland. The accompanying gardens, surrounded by a construction of quarters and often not made available, constitute important for cultural heritage enclaves of greenery. The main topics of this work are issues of chronology of their emergence, the way they were formed across centuries.

Keywords: garden art cloister gardens, garden art, cultural heritage

---

* Dr inż. arch. Katarzyna Hodor, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Kraków to miasto położone w południowej części Polski, wielowiekowy ośrodek kultury, tradycji, gospodarki, niegdyś stolica państwa. Tematem badań są miejsca zielonego dziedzictwa, występujące w tkance urbanistycznej, ograniczone do obszarów sakralnych. Są to ogrody należące od wieków do zakonów, silnie związane ze strukturą zabudowy. Od kilkuset lat niezmiennie należąc do różnych zgromadzeń, zachowane zazwyczaj w tej samej lokalizacji, ulegały przekształceniom kompozycyjnym w zgodzie z panującymi ówczesnie stylami. Warto odnotować, iż były to tereny zieleni występujące od średniowiecza, zamknięte, objęte zakonnymi regułami, niedostępne dla ludności świeckiej. Zazwyczaj składały się z jednego lub więcej zielonych wirydarzy oraz rozległych ogrodów (od kilkunastu do kilkudziesięciu arów). Główną funkcją tych terenów była użytkowość, a w ich skład wchodziły: sady, ogrody warzywne, a nawet stawy.

W obecnych czasach, nasilenia urbanizacji miast, pozbawionych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego¹, istotne jest wyartykułowanie wskazań, będące próbą budowy systemowej metody ochrony zabytkowych ogrodów. Pełnią one bowiem istotną rolę w kompozycji struktury substancji zielonej². Odpowiednie prace, omawiające przekształcenia stylowe tych obiektów i zmiany natury formalnej i treściowej zachodzące na ich terenie, stanowią wkład w ocenę stanu jak też podstawę do ich rewaloryzacji. Obszar badawczy można poszerzyć do parków i ogrodów willowych, pałacowych, publicznych, zakładanych na potrzeby mieszkańców (od XVIII w.) na terenach miast. Istotną grupą, która stała się podstawowym tematem prezentowanych badań, są ogrody wpisane do rejestru zabytków, zlokalizowane przy klasztorach w ścisłym centrum Krakowa (8)³ lub niepodane w spisie, lecz towarzyszące zabytkowym zespołom zgromadzeń zakonnych (12)⁴. Są to przestrzenie zieleni komponowanej o pierwotnej funkcji użytkowej, znajdujące się od stuleci w tej samej lokalizacji i w rękach tych samych zgromadzeń.

Praca ta stanowić ma wprowadzenie do problematyki związanej z ogrodami klasztorными w miastach, której celem jest przedstawienie zagadnień dotyczących ich kształtowania i kompozycji oraz waloryzacji na przykładzie Krakowa.

¹ Stan opracowywanych planów na 30.08.2012 dla Krakowa. Tereny w ścisłym centrum, oprócz Starego Miasta, nie posiadają planów [za:] www.um.krakow.pl (dostęp: 08.2012).

² *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szymygina, Lublin 2012.

³ Zespół klasztorny augustianek – ul. Skateczna, zespół klasztorny augustianów – ul. Augustiańska, zespół klasztorny bernardynów – ul. Bernardyńska, zespół klasztorny karmelitanek bosych – ul. Łobzowska, zespół klasztorny karmelitów bosych – ul. Rakowicka, zespół klasztorny marków – ul. Sławkowska, zespół klasztorny paulinów „Na Skatce” ul. Skateczna, zespół klasztorny urszulanek – ul. Starowiślna.

⁴ Zespół klasztorny bernardynek – ul. Poselska, zespół klasztorny dominikanek „Na Gródku” – ul. Mikołajska, kościół klasztorny dominikanów pw. Świętej Trójcy – ul. Stolarska, zespół klasztorny felicjanek – ul. Smoleńsk, zespół klasztorny franciszkanów – ul. Franciszkańska, zespół klasztorny jezuitów – ul. Grodzka, zespół klasztorny kanoników laterańskich – ul. Bożego Ciała, zespół klasztorny kapucynów – ul. Loretańska, zespół klasztorny karmelitanek bosych „Na Wesołej” – ul. Kopernika, kościół klasztorny karmelitów trzewickowych pw. Nawiedzenia NMP „Na Piasku” – ul. Karmelicka, kościół klasztorny misjonarzy pw. Nawrócenia św. Pawła – ul. Stradomska, zespół klasztorny norbertanek „na Zwierzyńcu” – ul. Kościuszki, zespół klasztorny reformatorów – ul. Reformacka.

2. STAN BADAŃ

Stan badań nad rozwojem ogrodów klasztornych w tkance urbanistycznej Krakowa oraz rewaloryzacją i studiami dotyczącymi zabytkowych ogrodów klasztornych podzielić można na tematykę uwarunkowaną wiedzą z historii urbanistyki i przemian tych terenów⁵ oraz studia historyczno-kompozycyjne ogrodów. Do podjęcia badań związanych z zespołami klasztornymi Krakowa istotne było zapoznanie się z publikacjami. Na uwagę zasługują prace Edmunda Jankowskiego i Barbary Stępniewskiej⁶, a ogrody klasztorne w obrębie krakowskich Plant zostały szczegółowo omówione w publikacji Janusza Bogdanowskiego⁷, z uwzględnieniem kartografii ikonografii historycznej. Oprócz licznych niepublikowanych studiów, dużą grupę stanowią materiały przechowywane w archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Większość z nich wykonana została w Instytucie Architektury Krajobrazu (wcześniej Zakładzie Architektury Krajobrazu Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Krakowskiej) w latach 70.-90. XX wieku pod kierunkiem Janusza Bogdanowskiego. Obejmowały one część ogrodów klasztornych Krakowa i innych założeń ogrodowych z okolic, ujętych pod wspólną nazwą: Katalog Zabytkowych Założeń Zielonych Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego⁸.

Osobnym prezentowanym zagadnieniem, ściśle związanym z kształtem urbanistycznych zespołów klasztornych, jest grupa publikacji związanych z historią rozwoju miasta Krakowa, których uzupełnienie stanowią atlasy historycznych map⁹.

3. ROZWÓJ OBIEKTÓW KLASZTORNYCH NA TERENIE KRAKOWA

W XIII wieku pierwszymi zakonami sprowadzonymi do Krakowa byli w franciszkanie i dominikanie. Osiedlili się oni w granicach miasta, na terenach otoczonych murami. Kolejno do Krakowa przybywały następne zgromadzenia. Nie wszystkie lokalizowały swoje siedziby w ścisłym centrum. Augustianie i paulini swe świątynie z zabudową i ogrodami założyli na terenie ówczesnego miasta Kazimierz, bernardyni osiedlili się przy wzgórzu wawelskim, a nieopodal w XVII wieku otrzymali kamienicę księcia misjonarze. Poza murami Krakowa od zachodu siedziby budowali kapucyni i karmelici. Zgromadzenia wznosiły murowane świątynie, następnie klasztory. Pierwsze wirydarze Krakowa, datowane na 2 połowę XIV wieku, powstały dla zakonów dominikanów i franciszkanów¹⁰. Badacze podkreślają, iż często w XVII wieku w centrum

⁵ Mowa tu o podstawowych, ogólnie znanych opracowaniach, dotyczących historii ogrodów polskich i europejskich, m.in. takich autorów jak: E. Jankowski, G. Ciołek, J. Bogdanowski, L. Majdecki, A. Miłkowska, A. Tagliolini, P. Hobhouse, T. Wengel, A.C. Maniglio, D. Lichaczow, M.A. Giusti, M. Szafrńska, B. Stępniewska, J. Rylke, A. Zachariasz.

⁶ B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa w okresie średniowiecza i renesansu*, „Rocznik Krakowski” T. 44 (1973), Kraków 1973, s. 21-37; B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.

⁷ J. Bogdanowski, *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant wraz z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997.

⁸ Tego rodzaju opracowania dotyczą między innymi zespołów reformatów, bernardynów, misjonarzy i klarysek.

⁹ Kraków. *Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007; *Atlas historyczny miast polskich*, tom V: *Małopolska*, zeszyt 1: *Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007; J. Bieniarzówna, J.M. Matecki, *Dzieje Krakowa*, tom 1-6, Kraków; *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, Warszawa-Kraków 1981.

¹⁰ U franciszkanów wzniesiono krużganki w latach 1423-1455, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu (od połowy XIV wieku)*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 175.

Krakowa zakładane siedziby były drugimi, gdyż pierwsze znajdowały się w dalszym otoczeniu miasta.

Na pozyskanych gruntach oprócz sakralnej zabudowy wznoszono domy czynszowe, pozwalające na wsparcie finansowe dla zgromadzeń (dominikanie, franciszkanie, duchacy)¹¹.

II. 1. Ogrody klasztorne w Krakowie (oprac. K. Hodor)

III. 1. Closter gardens in Cracow (edited by K. Hodor)

¹¹ *Ibidem*, s. 198.

Dla zespołów miejskich średniowiecza ważnym elementem konstruującym układ przestrzenny były świątynie towarzyszące również klasztorom. W miastach Półwyspu Apenińskiego równorzędną ważną rolę odgrywały podkreślone wieżami budynki władzy świeckiej (w Siena-Torre Mangia)¹². W Krakowie istotnymi kubaturami były kościoły, rozpostrzywane jako dominaty zarówno w skali panoramy miasta, jak i zamknięć widokowych ulic, choć świątynie powstające po XVII wieku z grupy zakonów żebraczych były bezwieżowe¹³. Niewątpliwie są to obiekty należące do zasobów i ich szczegółowa identyfikacja stanowi podstawę zdefiniowania historycznego pejzażu miejskiego¹⁴.

Strukturę rozwoju urbanistycznego miasta, rozważaną w aspekcie założeń klasztornych, w bardzo ogólnym zakresie podzielić można na etapy. Pierwszy związany był z lokacją miasta w 1257 roku, wprowadzającą siatkę przestrzenną bloków zabudowy, z wolna wznoszonymi murami obronnymi. W XIV wieku nieopodal Krakowa założono miasto Kazimierz. Warto odnotować zależność lokowania swoich siedzib przez zakony franciszkańskie i dominikanów w pobliżu murów obronnych miast. Tak też się stało w Krakowie, gdyż dawano to pewną swobodę zagospodarowania terenów przy murach¹⁵. Do XV wieku oprócz wymienionych zgromadzeń w Krakowie osiedliły się zakony: augustianów, kanoników regularnych laterańskich, augustianek, albertynek, marków i bernardynów. Powstawanie licznych zgromadzeń klasztornych i ich rozbudowa wraz z przekształcaniem w kubatury murowane nie wpływało bezpośrednio na sposób komponowania tkanki urbanistycznej tych czasów. Zdecydowanie większą rolę odgrywał mecenas dworu królewskiego, przedstawiciele uniwersytetu, mieszczan i kupców¹⁶. Pomimo to, warto podkreślić jest powstanie w Krakowie nowych rozwiązań architektonicznych w budownictwie sakralnym, realizowanych w świątyni dominikańskiej i Kościele Mariackim¹⁷. Po zastoju w sferze powstawania nowej zabudowy sakralnej (w XVI wieku nie wzniesiono żadnej nowej kubatury zakonnej) kolejny wiek przyniósł znaczne zmiany. Nastąpiła powolna odbudowa z jednoczesnym utrzymaniem ram lokacyjnych podziatów. Od XVII wieku przybywały na tereny miasta liczne zgromadzenia: zakon duchaków, jezuiti, reformaci, dominikan-ki, benedyktyнки i urszulanki. Własność i wpływy duchowieństwa znacznie wzrosły, liczba zakonów z 9 odnotowanych w 1598 roku zwiększyła się do 19 w 1655 roku.

¹² R. Eysmontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 76-96.

¹³ Wymienić tu należy świątynie karmelitów trzewickowych św. Tomasza (ul. Szpitalna), benedyktynek św. Scholastyki, jak i reformatów. Natomiast jednym z przykładów powstawania zakonnych kubatur, ważnych dla kompozycji miasta, może być zamknięcie perspektywiczne ulicy św. Jana przez znakomitą barokową kubaturę świątyni zakonu pijarów, również wzorowana na Il Gesu świątynia jezuitów św. Piotra i Pawła (ul. Grodzka). Por. W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 231nn.

¹⁴ Zgodnie z zaleceniami ICOMOS-u, na postawie wykładu M.-N. Tournoux, *Zalecenia dot. historycznego krajobrazu miejskiego UNESCO. Geneza, cel, zastosowanie. Od ochrony do kultury projektu. Jak zarządzać zmianami?*, [na:] *Metropolie XXI wieku. Rozwój przestrzenny miast: Paryż-Kraków*, Kraków 11.09.2012.

¹⁵ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 229. Por. R. Eysmontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 76-96.

¹⁶ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do końca XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, tom V: Małopolska, zeszyt 1: Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007, s. 12.

¹⁷ Przedstawiają one układy świątyni bazylikowej, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 162.

I tu należałoby zdecydowanie podkreślić dominację i wpływ, jakie w tym czasie rozciągało duchowieństwo. Powstało 7 szkół kościelnych i 5 szpitali związanych z kościołem¹⁸. Nowo zakładane placówki klasztorów zajmowały tereny zarówno wokół miasta jak i w obrębie murów, często zajmując wykupywane lub darowane przez dobroczyńców, magnatów i szlachtę kamienice mieszczańskie¹⁹. Klasztory powstałe we wcześniejszych wiekach często przebudowywano, wprowadzając barokowe elementy²⁰. Architektura sakralna tego okresu przedstawia najznakomitsze rozwiązania²¹. Badacze rozwoju Krakowa podkreślają istotną rolę miastotwórczą klasztorów zakładanych poza murami miasta, z ogrodami i towarzyszącą im zabudową gospodarczą.

Kolejny etap po marginalizacji politycznej i gospodarczej miasta przypadł dopiero na XIX wiek. Następowaly zmiany przestrzenne, związane z wyburzaniem kubatur znajdujących się w złym stanie technicznym, likwidacja cmentarzy przykościelnych, rozbieranie średniowiecznych murów, a w ich miejscu założenie zieleni parkowej (Plant). Brukowano ulice, budowano obiekty użyteczności publicznej, dochodziło do bardzo dynamicznego rozwoju miasta. Dla zakonów nie był to czas szczególnie przychylny, gdyż władze austriackie, pod zaborem których znalazł się Kraków, dokonywały kasat zakonów, przejmując ich majątki. Na początku XX wieku odzyskanie niepodległości pozwoliło na rozwój miasta z ogólnym zachowaniem zakonów w niezmienionej zazwyczaj lokalizacji, co w dużej mierze obserwujemy do dnia dzisiejszego.

Zmiany zachodzące w sposobie komponowania ogrodów klasztornych nie dokonywały się w sposób dynamiczny. Początki kształtowania tych przestrzeni zielonych związane były niewątpliwie ze średniowiecznymi wpływami, występującymi w sztuce ogrodowej zakonów na terenach Polski aż do XV wieku. Brakuje kartografii i ikonografii z tego okresu, która świadczyłaby o sposobie rozplanowania użytkowych kwater i sadów. Przekazy słowne naświetlają kompozycje oparte na włoskich układach kwaterywowych, z herbarium, zielonym wirydarzem oraz warzywnikami. Szerszej próby analizy dokonać można na podstawie map z XVII i XVIII wieku, które ukazują układy kwaterywowe z wewnętrznymi wirydarzami, ogrodami, warzywnikami, sadami, często oranżeriami. Kolejne kompozycje czasami podążały w kierunku rokoka (ogrodów karmelitów, trynitarzy) czy też układów osiowych, nawiązujących do rozwiązań francuskich (misjonarze). Funkcja użytkowa jest czytelna do dziś mimo licznych zaniedbań. Fenomenem jest, iż w większości są to tereny zachowane do dnia dzisiejszego, nadal ukryte za murami, świadczące o wielowiekowej tradycji.

Wpływ nowo zakładanych klasztorów na strukturę urbanistyczną miasta pozostaje do dziś znaczny. Zajmują one wraz z otaczającymi ogrodami bardzo atrakcyjne lokalizacje w samym centrum miasta. Ich szczególna wartość, oparta na tożsamości kulturowej, trwa do dnia dzisiejszego.

¹⁸ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój Krakowa intra muros w czasach nowożytnych*, [w:] Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 225.

¹⁹ Karmelici boski zajęli Malowany Dwór Tęczyńskich z fragmentem ogrodów kanonicznych, [za:] *ibidem*, s. 227; dominikanki założyły swoją siedzibę, zajmując budynki należące do Tarnawskich i innych domów na terenie Gródka, przebudowując je, [za:] *ibidem*, s. 229.

²⁰ Marków, klarysek oraz prawdopodobnie jezuitów św. Szczepana, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój Krakowa intra muros w czasach nowożytnych...*, s. 233.

²¹ Dokonując porównania Krakowa z Pragą, można stwierdzić, że w XVII wieku Praga posiadała o wiele bardziej rozbudowane przykłady zarówno świątyń, jak i rezydencji i pałaców, wpływające na kształt urbanistyczny miasta, [za:] A. Miłobędzki, *Kraków i Praga dwa centra architektury barokowej*, [w:] Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej, (red.) J. Purchla, Kraków 2002, s. 71.

II. 2. Ogrody augustianów i bernardynów (foto K. Hodor)

III. 2. Augustinian and bernardine gardens (photo by K. Hodor)

LITERATURA

- Atlas historyczny miast polskich*, tom V: *Małopolska*, zeszyt 1: *Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007.
- BOGDANOWSKI J., *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant wraz z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997.
- Chrześcijaństwo. Encyklopedia PWN. Święci, zakony, sanktuaria*, Warszawa 2007.
- HODOR K., *Ogrody franciszkanów-reformatów w polskich miastach. Wybrane przykłady*, „Architektura krajobrazu/Landscape Architecture” 4(33), 2011, 59-63.
- Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, Warszawa–Kraków 1981, s. 93.
- Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, tom 1, Warszawa 2007.
- MIŁOBĘDZKI A., *Kraków i Praga dwa centra architektury barokowej*, [w:] *Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej*, (red.) J. Purchla, Kraków 2002.
- MITKOWSKA A., HODOR K., *Barokowa architektura franciszkańska w krajobrazach Polski*, [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości miejsca*, Lublin 2006.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, (red.) J. Bogdanowski, Warszawa 1997, 330-336.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa w okresie średniowiecza i renesansu*, „Rocznik Krakowski” T. 44 (1973), Kraków 1973, 21-37.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.